

P. Munch, sociologisk og historisk set

Af Erling Bjøl

Professor, dr. phil. Ole Karup Pedersen, Københavns Universitet, har i sin disputats »Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i den internationale politik« forsøgt at finde nye veje i studiet af international politik. Professor i international politik ved Århus Universitet, dr. scient. pol. Erling Bjøl, der var den ene af de officielle opponenter ved forsvaret den 17. juni 1970, drøfter i sin opposition, der her er gengivet med de små modifikationer, som den skriftlige form kræver, afhandlingens metodologiske problemer og historiske resultater.

Det er en omfattende og til dels omstændelig afhandling, der her er udarbejdet. Jeg må derfor nøjes med at komme ind på nogle af problemerne i den, og det bliver navnlig de metodiske, jeg vil beskæftige mig med; blandt andet fordi jeg har på fornemmelsen, at den ville være blevet mindre omstændelig, hvis den på dette punkt havde været mere omfattende.

F. eks. savner jeg netop i en afhandling, der så overvejende bygger på debatindlæg, en dybere drøftelse af argumentationsanalysens, navnlig den makrostrukturelles problematik. Det havde vel været relevant.

Men der er også andre metodiske problemer.

I ordet metode vil jeg lægge to ting, der ganske vist hænger sammen, dels det sigte, afhandlingen har, dens problemformulering, de spørgsmål, der stilles, dels udvælgelsen af det materiale spørgsmålene stilles til. Det sidste følger vel i nogen grad af det første. Men ikke helt, bl. a. fordi forfatteren ikke selv synes at være helt sikker på, hvad det er for spørgsmål, han vil søge belyst, og hvilken indbyrdes prioritering han vil give dem.

Han starter s. 1 med at erklære, at undersøgelsens »formål er at efterprøve en række formodninger eller hypoteser, som er opstillet inden for den teoretiske litteratur inden for faget international politik«.

Men s. 58 skriver han, at hovedspørgsmålet for undersøgelsen som helhed kan udtrykkes meget kortfattet: »Hvilken opfattelse af Danmarks stilling i international politik gav P. Munch – fortrinsvis i sin udenrigsministertid og fortrinsvis inden for offentlig tilgængelige forhandlingsorganer – udtryk for?«

Igen i konklusionen s. 604 siger han dels, at formålet med undersøgelsen »først og fremmest« var »at efterprøve en række formodninger eller

hypoteser, som han var blevet opmærksom på under studiet af internationale konflikter«, dels – s. 615 – at undersøgelsens formål »var at finde frem til P. Munchs artikulerede opfattelse af Danmarks stilling i international politik«.

Altså på den ene side en generel, på den anden side en specifik problemstilling. Han prøver ganske vist på s. 58 at kombinere dem ved at skrive, at han har »visse formodninger om sammenhænge og en opfattelse af visse grundmønstre i international politik«, som det netop er hans hensigt »at efterprøve i denne enkeltundersøgelse«.

Men hvad det egentlig er for formodninger eller hypoteser, må jeg tilstå, at jeg har haft svært ved at finde klart formuleret.

Han formulerer faktisk også en tredje problemstilling, som forekommer mig interessant, og som øjensynlig har haft stor betydning for hans valg af materiale. På s. 604 siger han ligefrem, at denne problemstilling har været hovedformålet med hans undersøgelse, nemlig »at efterprøve, i hvor høj grad en statsmands offentligt fremsatte udtalelser under hans aktive deltagelse i international politik kunne anvendes som grundlag for en analyse, og om vi på dette grundlag havde muligheder for at finde ud af, inden for hvilke tankebaner han opererede, når han handlede og traf beslutninger på sin stats vegne«.

Men en sådan »efterprøvning« må jo ske i forhold til et eller andet. Han er også selv lejlighedsvis inde på hvad, nemlig statsmandens fortrolige udtalelser, og han fremlægger på s. 611–12 et resultat, som efter min mening er af central betydning både for forståelsen af P. Munchs politik og for en vurdering af afhandlingen. Det har, siger han, »i enkelte tilfælde – ikke mindst vedrørende Danmarks sikkerhedspolitik og forholdet til de øvrige nordiske stater – ikke været muligt at nå frem til nogen særlig klart formuleret opfattelse af problemer og konfliktmuligheder uden gennem inddragelse af andet end det offentligt tilgængelige materiale«.

Man kan altså *ikke* eller kun delvis af hans offentlige udtalelser slutte, inden for hvilke tankebaner han opererede. En negativ, men betydningsfuld konklusion. Hvilken vægt den har for vurderingen af afhandlingen, beror derpå, hvilken vægt man vil tillægge netop sikkerhedspolitikken, et spørgsmål, jeg skal vende tilbage til.

Alene denne problematik, en systematisk analyse af forholdet mellem fortrolige og offentlige udsagn, havde måske været en tilstrækkelig problemformulering, fordi den kunne sige noget om, hvor langt man kan komme, når man kun har offentligt tilgængeligt materiale til rådighed.

Men forfatteren har ikke forfulgt denne problemstilling systematisk, og jeg må tilstå, at, da han ikke gør det, har jeg haft lidt svært ved at forstå hans forkærlighed for det offentligt tilgængelige materiale. Den eneste antydning af en forklaring, jeg har kunnet finde, er på s. 1–2, hvor han skriver, at faget international politik og samfundsvidenskaberne i almindelighed ofte er henvist til at arbejde med offentligt tilgængeligt materiale. Det er i det mindste til en vis grad karakteristisk for faget samtidshistorie. Men er det det også for faget international politik?

For mig at se, er faget international politik sigte at udforske bestemte typer af politiske systemer og deres funktion. De kan være samtidige, de kan være fortidige. Det er ikke det afgørende. Raymond Aron anbefaler direkte i den afhandling i »The Nature of Conflict«, som forfatteren selv henviser til, den historiske sociologis metode ved udforskning af internationale konflikter. Fortidige systemer kan forskningsmæssigt have den fordel, at der er adgang til fortroligt materiale, som giver indsigt i et aspekt af international politik, som i det mindste flere af dens aktører – og afhandlingen bygger jo netop på, at man bør interessere sig for aktørernes opfattelse – også Munch, som vi skal se, har lagt vægt på, *le secret*.

Men et endnu mere fundamentalt metodisk problem er de spørgsmål, forfatteren har valgt at stille til sit materiale. Han karakteriserer selv sin metode som »sociologisk-historisk«. Men desværre bruger han kun 3 af i alt 621 sider til at gøre rede for, hvad han egentlig mener med det. Netop når det drejer sig om en afhandling inden for et fag, der i den grad søger sit sigte og sin afgrænsning, sin mening havde jeg nær sagt, som international politik, er det lidt karrigt.

Forholdet mellem sociologi og historie har jo været diskuteret i hvert fald siden århundredskiftet. Men man kan vanskeligt påstå, at begrebet sociologisk-historisk metode har fået et entydigt indhold. Det bruges om historisk sociologi, om social historie, om strukturhistorie, konjunkturhistorie og på endnu flere måder. Men det står mig ikke helt klart, hvad forfatteren her lægger i begrebet.

Holder man sig til hans udredning s. 19–22, så er den ikke så forfærdelig oplysende. Han henviser til Raymond Aron og navnlig til hans »Paix et guerre entre les nations« og skriver så:

Al menneskelig adfærd kan anskues i en historisk eller tidsmæssig sammenhæng – betinget af det tidspunkt, hvor den fandt sted, og søgt analyseret og forstået som udsprunget af eller i hvert fald påvirket af tidligere adfærd, og i sig selv medvirkende til at præge senere adfærd. Al menneskelig adfærd kan også anskues i en social eller organisatorisk sammenhæng – betinget af tilstande og vil-

kår inden for den sociale sammenhæng, hvor den finder sted, og i sig selv medvirkende til at præge disse tilstande og vilkår.

Jeg formoder, at det skal opfattes som et resumé af Arons tankegang.

I det mindste skriver han lidt senere, at han ikke anser Arons påvisning af værdien af den sociologisk-historiske metode for at være særlig original, og det kunne jeg godt holde med ham i, hvis der virkelig ikke lå andet i Arons synspunkt end, at analyse af international politik må ske under to komplementære synsvinkler, den tidsmæssige og de sociale sammenhænge.

Forfatteren skriver videre:

Ifølge Aron – hvis nærmere udredning for synspunkterne jeg tillader mig at slutte mig til og bygge på – består den sociologisk-historiske metode deri, at man bevidst og formuleret søger at klargøre sig, inden for hvilken social sammenhæng man ønsker at foretage en analyse – samt søger at danne og formulere en opfattelse af, hvad der karakteriserer denne sociale sammenhæng i forhold til andre sociale sammenhænge. Hvorefter man både ved indsamling af materiale – eller data – og ved analysen af dette anvender den inden for Historien særligt raffinerede metode, der herhjemme bærer betegnelsen kildekritik.

Desværre angiver han ikke, hvor »den nærmere udredning«, som han tillader sig at tilslutte sig, findes hos Aron, men henviser i stedet til en afhandling af Stanley Hoffmann, som ganske vist indeholder et resumé af Arons teorier om international politik og historiefilosofi, men ikke ret meget om metode.

Hos Aron selv har jeg hverken fundet referencer til sociale sammenhænge eller til historisk kildekritik. Og hvis man ser på den metode, han anvender i »Paix et guerre«, lægges der i hvert fald noget andet i begrebet sociologisk-historisk metode. Bogen er som bekendt delt op i fire afsnit: teori, sociologi, historie og det, han kalder »praxelogi«, som vi er enige om, at vi ikke vil beskæftige os med, da ingen af os, i det mindste ved denne lejlighed, ønsker at optræde som »Conseiller du Prince«. Må jeg indskyde, at det måske netop er i denne egenskab, fagets dyrkere har haft en tilbøjelighed til at beskæftige sig med samtidige problemer. Under sociologi behandler Aron det, han kalder »déterminants et régularités«, under historie »le système planétaire à l'âge thermonucléaire«. Det vil sige, at han under sin sociologiske synsvinkel behandler sociale kræfter, *kategorier* af strukturelle determinanter, der optræder i internationale politiske systemer, uanset tid og sted. Under den historiske synsvinkel prøver han derimod på at beskrive de træk, han anser

for *specifikke* for det globale internationale politiske system i vor egen tidsalder, hvorved han når til den paradoksale sprogbrug, at det *historiske* bliver det *samtidige*.

Det fik bl. a. Henry Kissinger til at stejle, og Aron svarer ham i en lille afhandling, hvis franske version der refereres til, men som også er trykt på engelsk:

Perhaps I had an ironic intention in choosing that title (Historie). I certainly did not imagine that Weber's classical antithesis between sociology and history would seem paradoxical or unintelligible to the readers.

For en sikkerheds skyld skærer han den dog ud i pap ved at skrive: »I contrasted sociology with history as the difference between seeking regularities and understanding unique situations«.

Allerede Stanley Hoffmann gjorde i den afhandling, forfatteren henviser til, opmærksom på, i hvor høj grad Aron bygger på Max Webers videnskabsteori. Det er til overflod klart, når man læser hans behandling af Weber i »les étapes de la pensée sociologique«, der hverken er historisk sociologi eller sociologisk historie, men sociologiens historie.

Han resumerer heri Max Webers tankegang sådan:

La recherche causale peut s'orienter dans deux directions que l'on appellera, pour simplifier, la causalité historique et la causalité sociologique. La première détermine les circonstances uniques qui ont provoqué un certain événement. La seconde suppose l'établissement d'une relation régulière entre deux phénomènes.

Denne sondring mellem historiens søgen efter de specifikke årsags-sammenhænge og sociologiens efter generelle regelmæssigheder, er naturligvis ikke bare Max Webers. Man finder den allerede omkring århundredskiftet ikke bare i tyske, men også i franske debatter, som Aron mærkværdigt nok ikke, men derimod f. eks. Fernand Braudel refererer til i sin afhandling »Histoire et sociologie«.

Men som Aron gør opmærksom på, har denne sondring for ham været så indlysende, at der ikke var grund til udtrykkeligt at gøre opmærksom på, hvad han lagde i den historiske og den sociologiske synsvinkel.

Nu kan man måske fristes til at spørge, hvor relevant hele denne problematik er for denne afhandling. Arons »Paix et guerre« er en makro-analyse, der beskæftiger sig med sociale systemer og kræfter, Karup Pedersens afhandling en mikroanalyse, der har opmærksomheden vendt mod en bestemt aktør og hans rolle i et bestemt internationalt system. Men efter hans eget udsagn har undersøgelsen det dobbelte formål at be-

eller afkræfte visse formodninger, han har mødt i faget international politik, med andre ord generelle hypoteser, og at belyse det specifikke, historiske problem: hvilken opfattelse havde P. Munch af Danmarks stilling i den internationale politik? Med andre ord en problemstilling, der svarer til Arons, som han *selv* formulerer den. Det er derfor, jeg har dvælet ved Arons opfattelse af sociologi og historie.

Spørgsmålet bliver nu, i hvilket omfang og med hvilket udbytte forfatteren har forfulgt den sociologisk-historiske problemstilling, som jeg skal behandle i den rækkefølge. Den sociologiske først, dernæst den historiske.

De sociologiske spørgsmål, man kan, og som forfatteren til en vis grad har stillet til sit materiale, er, så vidt jeg kan se: I hvilket omfang er holdninger til og adfærd i international politik rollebestemt? Det er, for igen at bruge Arons sprogbrug, et spørgsmål om determinanter og regelmæssigheder, om sociale roller som holdnings- og adfærdsdeterminanter og om politiske systemer som rolledeterminanter.

Rollebegrebet er jo vitterligt et sociologisk eller socialpsykologisk begreb. Spørgsmålet er, om det også her bruges på samme måde som i sociologien, hvor det jo forudsættes, at en række personer optræder i den samme sociale rolle. Det er på den måde, de amerikanske historikere, professor Bagge nævner i sin afhandling »Historien og de andre samfundsvidenskaber«, som der henvises til, har brugt det i den omtalte undersøgelse af jernbanedirektørerne i Amerika i det 19. århundrede. Men nu har der jo været en del flere amerikanske jernbanedirektører i funktion på én gang end danske udenrigsministre, og spørgsmålet bliver så, hvordan man kan få den komparative synsvinkel, som anvendelsen af rollebegrebet forudsætter, ind, uden at ceteris-paribus-forudsætningen slås helt i stykker af det, Aron kalder det historiske. Må jeg forresten minde om, at Aron selv i sin drøftelse af den historiske sociologis anvendelighed på international politik fortrinsvis kredser om komparationens problematik.

Tager man flere danske udenrigsministre, er de ikke samtidige. Tager man flere samtidige udenrigsministre, eventuelt småstatsudenrigsministre, er de ikke danske, og deres lande giver, som Munch i øvrigt selv påpeger i sin afhandling »Danmark og de andre småstater«, højst forskellige rolleparametre. Hvordan når man da til at kunne udsønde, hvad Munch har sagt, *fordi* han var dansk udenrigsminister, med andre ord hans rollebestemte adfærd, fra, hvad han bare har sagt, *mens* han var dansk udenrigsminister?

For det er vel det, sagen, under den sociologiske synsvinkel, drejer sig om?

Så vidt jeg kan se, har forfatteren ikke gjort sig denne problemstilling tilstrækkelig klar fra starten, og jeg tror det er grunden til, at meget af afhandlingen i for høj grad har fået karakter af et referat af, hvad Munch sagde, *mens* han var udenrigsminister.

For mig at se kunne han have løst eller søgt at løse problemet på to måder, hvoraf han i det mindste har fat i den ene, selv om det ikke gøres rigtig eksplicit. Han kunne have og har til dels fået en komparativ synsvinkel ind ved at sammenligne Munchs udsagn som udenrigsminister med hans udsagn i andre roller – som oppositionspolitiker, som radikal ideolog. Men han kunne også have strammet sin analyse ved med støtte i den teoretiske litteratur – både om den udenrigspolitiske beslutning og til dels mere generelt i organisationsteorien, Simon f. eks. – indledningsvis at prøve på at skitsere en model af den udenrigspolitiske beslutningstagerrolle, at formulere nogle hypoteser om karakteristiske træk ved denne rolle og derpå at efterprøve dem på sit materiale. Han kunne sågar hos Munch selv have fundet i det mindste embryoniske tilløb til teorier, der senere formuleres i den moderne statskundskabslitteratur, f. eks. i hans afhandling om »Hall og den nationalliberale politik«, hvor han berører både den udenrigspolitiske beslutnings specifikke informationsproblematik og de kår, som et komponentdomineret system skaber. Han ville måske også klarere have erkendt den historiske referencerammes betydning.

Ved en sådan fremgangsmåde tror jeg også, han var nået frem til en anden systematik end den, han har anvendt, den emnemæssige, der vel kan være hensigtsmæssig ved en historisk-beskrivende fremstilling, men mindre ved en sociologisk orienteret analyse, der tilsigter en rollebelysning. Jeg tror også, at han ville have fundet det hensigtsmæssigt at operere med flere udenrigsministerielle roller, foruden de to, han nu lægger vægt på, den internationale sammenhæng og den interne sammenhæng, nemlig den fortrolige og den offentlige. Som det nu er, er afhandlingen blevet for meget refererende, for lidt analyserende.

Hvis jeg har forstået forfatteren ret, er det navnlig småstatsproblemet, han har villet belyse.

Under alle omstændigheder, da han s. 590 når til det, som han har sagt er et af formålene med undersøgelsen, at efterprøve internationalpolitisk teori på et empirisk materiale, er det jo navnlig småstatsteoretikerne, han beskæftiger sig med. Jeg skal lade ligge, hvad han siger om

Aron og Wolfers. Jeg anser det ganske vist for noget misvisende; men det er en tangent.

De teoretikere, han lægger mest vægt på, er de egentlige småstatsfolk Annette Baker Fox, David Vital og Robert Rothstein. Han siger ganske vist s. 595, at det, fordi disse skribenter er optaget af sikkerhedspolitiske problemer, kan forekomme noget irrelevant at sammenligne deres teorier med Munchs opfattelse, der i så ringe grad blev formuleret med hensyn til sikkerhedspolitikken.

Det sidste er jeg nu ganske uenig med ham i. Få danske politikere har beskæftiget sig så indgående med sikkerhedsproblematikken, og det forhold, at han i sin udenrigsministertid ikke taler meget om den, kan næppe opfattes som tegn på, at han ikke var stærkt optaget af den. På det punkt er jeg dybt uenig både med forfatteren og med hans samtidige konservative kritikere. At et problem anses for uløseligt, betyder ikke at det anses for uvæsentligt. Men det skal jeg vende tilbage til.

I denne sammenhæng drejer det sig om den generelle teoretiske indsigt vedrørende småstatens adfærd i international politik, som kan udvindes ved at efterprøve eksisterende teori på tilfældet Munch. Her mener forfatteren på »en lang række punkter« at have konstateret »et sammenfald mellem hvad teoretikerne er nået frem til, og den opfattelse, som Munch gav udtryk for«. På s. 593 opregner han så nogle synspunkter fra Annette Baker Fox' bog, som han dog hurtigt gør sig færdig med. Navnlig har jeg svært ved at acceptere, at »betydningen af en stats geografi næppe behøver nærmere kommentarer«. Lige fra artiklerne i »Det ny Aarhundrede« til udtalelserne til den parlamentariske kommission har de geografiske determinanter en helt central placering i Munchs opfattelse af den internationale politik.

Jeg forstår egentlig ikke rigtig, hvorfor han finder kommentarer overflødige.

Det havde måske i øvrigt i forbindelse med geografien været relevant at inddrage Rothstein, da han jo netop bl. a. beskæftiger sig med et strategisk passageområde, Belgien, og da Munch selv flere gange sidestiller Danmark og Belgien.

Men også James Rosenaus forsøg på at systematisere forskellen mellem stormagts- og småstatsadfærd, der bl. a. munder ud i en tese om, at småstatsadfærden i højere grad bestemmes af systemvariable, hvortil han regner geografien, kunne have været inddraget.

Mest undrer det mig dog, at forfatteren ikke finder anledning til at komme ind på noget af det, der forekommer mig det mindst banale, hos Annette Baker Fox, hendes teori om småstatens »anti-balance of power

behavior« (s. 146, 186), så meget mere som Rothstein fremhæver den samme, om jeg må udtrykke mig iktyologisk, »lodsfiskadfærd« (s. 26).

Er den virkelig ikke relevant for materialet?

Nu kan en case study jo bruges ikke bare til at efterprøve allerede formulerede teorier, men også som grundlag for nye teser. Som eksempel kunne man anføre Paiges afhandling »The Korean Decision«, der munder ud i en række generelle teser. Også på dette punkt, synes jeg, forfatteren har været lovlig tilbageholdende. Jeg skal senere prøve at vise, at der fra et historisk synspunkt måske er mere i hans konklusioner end i hans præmisser. Fra en statskundskabssynsvinkel tror jeg tværtimod, der er mere i det righoldige materiale end i konklusionerne.

Jeg kan kort opregne nogle af de problemer, jeg har fundet begravet i stoffet, men som alt for sjældent graves systematisk frem.

Det drejer sig både om udenrigspolitikens determinanter og om småstatens aktionsmidler. Jeg har allerede nævnt, at de geografiske determinanter kunne have fortjent en nærmere behandling. Man kan også hos Munch finde stof til at belyse den historiske referencerammes betydning for udenrigspolitiske holdninger og handlinger. Eller man kunne have interesseret sig for den departementale indflydelse på rolleadfærd. På samme måde kunne man nok mere systematisk have gjort rede for den radikale politikerrolle, det radikale syndroms betydning.

Hvad småstatens aktionsmidler angår, er forfatteren selv inde på anvendelse af international organisation. Men der ligger også i hans materiale en række forhandlingstekniske metoder, som ikke rigtig sættes i relief: at forklæde interesser i generelle principper og love, at appellere til sagkundskaben, udnyttelsen af de juridiske muligheder, appel til opinion og moralsk autoritet, præcedensrytteri, noget, der spiller en betydelig rolle i Munchs udenrigspolitik, afdramatisering af konfliktstof, noget, der ganske vist er endnu tydeligere i det fortrolige materiale end i det offentligt tilgængelige.

Også i den form for politik, der er kommunikation uden kontakt, kan man finde metoder hos Munch, som havde været værd at drage frem: opbygning af et renommé for principfasthed og ordholdenhed, bevarelse af handlefrihed ved upræcise fortolkninger, undgåelse af følelsesmæssigt engagement, bl. a. ved pressestyring og isolation, i al almindelighed undgåelse af provokerende adfærd og af supplikanrollen.

Vi bevæger os her på et felt, hvor der endnu ikke er megen bistand at hente i den teoretiske litteratur, men hvor der til gengæld havde været muligheder for at skyde erkendelsens grænser noget frem.

Det næste spørgsmål, jeg skal komme ind på, nærmer sig de historiske konklusioner, men hænger også sammen med den anvendte metode.

Hvilke interesser var det, Munch forsøgte at varetage?

Hvordan opfattede han dem? Og den indbyrdes prioritering af dem, som forsøges.

Her har jeg i sinde dels at anfægte det berettigede i overhovedet at foretage en sådan prioritering, og dels – lidt ulogisk måske – at rejse spørgsmålet, om den prioritering, der opstilles, ikke er metodegenereret.

Forfatteren arbejder med tre interesselag, en mere nuanceret interesselag havde også været mulig, sikkerhedspolitiske, handelspolitiske og det, han kalder de normative interesser, hvorved han vel stort set forstår bestræbelserne på at skabe et internationalt retssamfund. På side 524 nederst skriver han så, at »selv om P. Munch i sin personlige prioritering af Danmarks udenrigspolitiske interesser forekommer at have sat de normative interesser højere end de handelspolitiske, tillod hverken ydre eller indre vilkår ham at gennemføre denne prioritering som udenrigsminister«. Med andre ord, *rollen* tvang ham til at prioritere handelsinteresserne højere.

Må jeg lige en passant gøre opmærksom på en vis uoverensstemmelse mellem, hvad der står s. 7, hvor det hedder, at formålet med undersøgelsen ikke er »at afsige domme«, og at »det ikke er vor opgave at sætte os til doms over« statsmændenes adfærd, og så bemærkningen s. 526, hvor det hedder, at Munch »udviste stor dygtighed«. S. 574 nederst får Munch igen mg+ for sin »dygtighed«.

Men tilbage til interesseprioriteringen. S. 588 gentages det, at der »næppe kan være tvivl om, at han (P. Munch) anså Danmarks normative interesser for at være de vigtigste og mest påkrævede at varetage, da han tiltrådte som udenrigsminister«. Men de må altså vige for de handelspolitiske. De handelspolitiske prioriteres endvidere højere end de sikkerhedspolitiske; forfatteren mener dog, at det gjaldt ikke bare Munch, at det »for så godt som alle deltagere i den danske politiske debat var indlysende, at handelspolitiske interesser gik forud for sikkerhedspolitiske«. »Der var«, tilføjer han på s. 590, »simplen ikke mulighed for – i Danmark at prioritere sikkerhedspolitiske interesser højere end handelspolitiske«.

Hvordan Munch efter forfatterens opfattelse prioriterede de normative interesser i forhold til de sikkerhedspolitiske, kan man derimod ikke se af fremstillingen.

Dernæst ville man gerne vide, hvad der egentlig menes med, at handels-

politiske interesser prioriteredes højere end sikkerhedspolitiske. Hvis det skal give nogen mening, måtte det jo betyde, at der var tilfælde, hvor sikkerhedshensyn ofredes for handelspolitiske fordele. Hvad mon det er for eksempler, der tænkes på?

Jeg vil ikke bestride, at der kan være tilfælde, hvor der foregår en sådan interesseprioritering. Man kan f. eks. ofre handelspolitiske fordele for normative interesser ved at indklage Grækenland for den europæiske menneskerettighedskommission, eller man kan ofre dem for sikkerhedspolitiske ved at gennemføre en af NATO vedtaget embargo. Men at opstille en så fast prioritering, som her forsøges, forekommer mig vanskeligt, fordi der er tale om forskellige aspekter af udenrigspolitikken, som for det meste ikke kræver nogen indbyrdes prioritering. Er det overhovedet sammenlignelige kategorier? Er det, forfatteren gør, ikke at spørge, hvad der er højest, Rundetårn eller det høje C?

Det, han kalder normative interesser, er vel dels en sindelagsetisk kategori, mens de handelspolitiske og sikkerhedspolitiske er ansvarsetiske, for at bruge Max Webers begreber, dels er de også *metoder* til at varetage sikkerheds- og handelsinteresser. Forfatteren har selv for handelspolitikken vedkommende fyldigt dokumenteret, at Munch opfattede det sådan; jeg skal om lidt forsøge at vise, at det samme kan siges om sikkerhedspolitikken. Men hvis det er tilfældet, har det vel ikke megen mening at forsøge en prioritering?

Hvad forholdet mellem sikkerhedspolitik og handelspolitik angår, kan der som sagt være tale om en konflikt og dermed om en prioritering under interesseaggregationen. Men i det store og hele er der tale om interesser af en helt forskellig karakter, som varetages ved forskellige midler, og som har forskellige, hvad man kunne kalde intensitetskurver, som betyder, at det snart vil være den ene kategori, snart den anden, der trænger sig mest på, hvis det er det, man vil mene med prioritering.

Jeg tror, vi her har et af eksemplerne på, at forfatteren er blevet offer for den del af sin metode, der går ud på fortrinsvis at arbejde med det i samtiden offentligt tilgængelige materiale. »Man må være på vagt over for den fare, der altid består for, at det bliver materialet og dets problemstillinger og mulige tendens, der kommer til at dirigere forskningen«, skriver han, præciseret s. 48, hvor han skriver: »Som faguddannet historiker var P. Munch næppe blind for, at det kvantitative omfang af udsagn kan få betydning for den anskuelsesmåde og det perspektiv, som forskere senere vil anlægge«.

Det skulle vel ikke være den fælde, han selv er gået i, når han får Munch til at prioritere handelspolitikken højere end sikkerhedspolitikken,

og med så stor sikkerhed fastslår, at de normative interesser havde den højeste placering i det, han kalder Munchs *personlige* prioritering?

En del af Munchs sikkerhedspolitik var jo det, Georg Brandes kaldte »at ligge død«. Det er et af de mest konstante temaer hos ham. Vi finder det i artiklerne i »Det ny Aarhundrede«. I 1919 siger han i Folketinget, at Danmarks eneste chance i en ny konflikt vil være at »holde sig så stille som på nogen måde muligt og tage den smule udsigt der selv da vil være til at blive en begunstiget oase« (sp. 1320). Forfatteren anfører selv senere udsagn af samme karakter. Men at ligge død vil jo bl. a. sige, at man ikke offentligt siger så forfærdeligt meget.

Endelig har vi Munchs egne ord, ovenikøbet citeret af Karup Pedersen selv, for, at han prioriterede sikkerhedsproblemet højest. På s. 179, nederst, taler Munch om »le sentiment de sécurité dont l'importance est primordiale pour le bien être moral et économique des peuples«. Nu er det naturligvis Folkeforbundsretorik. Men der står faktisk, at sikkerhedsfølelsen i vigtighed er »primordial« i forhold til både »bien-être moral«, der vel uden at gøre alt for megen vold på meningen kan siges at dække »normative interesser«, og »bien-être économique«, der vel også dækker handelsinteresserne.

Men som sagt, jeg er slet ikke glad for denne prioriteringsapproach, navnlig ikke mellem normative og sikkerhedspolitiske interesser, fordi det forekommer mig, at Munchs indsats for et internationalt retssamfund i betydeligt omfang var en dimension, én dimension, vil jeg med det samme tilføje, af hans sikkerhedspolitik. Jeg vil endda gå så vidt som til at hævde, at dette perspektiv giver konsistens i logisk inkonsekvente standpunkter i hans Folkeforbundspolitik, når man præciserer det derhen, at Danmarks sikkerhedsproblem for Munch – som for hans samtidige i Danmark – var et problem i forhold til Tyskland, med andre ord fortolker hans politik ud fra et tysk primat.

Som nævnt indledningsvis har forfatteren måttet ty til det fortrolige materiale, når det gjaldt belysning af Munchs syn på sikkerhedsproblemet. Lad mig tilføje, at jeg kun én gang i referaterne fra de nordiske udenrigsministermøder har fundet en udtrykkelig henstilling fra Munch om, at »hans udtalelser måtte blive betragtet som meget fortrolige«. Det er på Stockholm-mødet i september 1934, og det drejer sig om de udtalelser, der citeres s. 193:

Hvis Danmark skulle faa Vanskeligheder med den tyske Regering angaaende Grænsen, (jeg synes ogsaa, der er gjort for lidt ved grænseproblematikken), er man fra dansk Side interesseret i at kunne støtte sig til Folkeforbundspagtens Bestemmelser. Disse er maaske ikke meget værd, men de er dog bedre end intet«.

Han siger videre:

– efter at Spørgsmålet om Afsluttelse af en Øst-Locarno Pagt er kommet op, maa man være forberedt paa, at alle de tyske Grænser sikres undtagen den dansk-tyske Grænse. Fra dansk Side er man derfor ikke tilbøjelig til at opgive de Krav om Støtte, vi i Henhold til Folkeforbundspagten har paa de øvrige Folkeforbundsmedlemmer.

Jeg tror, vi her har en af nøglerne til Munchs politik.

Forbundspagtens bestemmelser var »måske ikke meget værd, men dog bedre end intet«. I hvert fald var det i dansk interesse at styrke dette instrument, hvis sikkerhedsværdi ville stige med en almindelig nedrustning.

Igen på det nordiske udenrigsministermøde i august 1935 sagde Munch: Danmarks interessemæssige Stilling falder i Sanktionsspørgsmaalet maaske ikke helt sammen med Norges og Sveriges, men snarere med Finlands. Det kan i visse Situationer for Danmark være ønskeligt at skabe et Præcedens baade om Sanktioners Anvendelse og Ikke-anvendelse.

Dr. Sjøqvist mener i »Danmarks udenrigspolitik 1933-1940« (s. 121), at Munch blev glædeligt overrasket over, at det lykkedes at få gennemført sanktionspolitikken, og at »han kom til at indtage en hidtil ukendt positiv holdning over for det kollektive sikkerhedssystem«.

Det kan synes logisk inkonsekvent, at Munch i sin Folkeforbunds-politik på en gang arbejdede på at styrke Forbundet og på at gøre dets sanktionsforpligtelser mindst muligt bindende. Men går man ud fra et sikkerhedsprimat i forhold til Tyskland, bliver der sammenhæng i hans politik: på en gang at styrke den sikkerhedsgaranti, der lå i Folkeforbundet, og at formindske den risiko, det kunne betyde for Danmark i forhold til Tyskland.

Men han havde flere strenge i sin sikkerhedspolitik. Jeg har nævnt, »at ligge død«-politikken. Den tredje streng var den nordiske, i moderne jargon at maksimere den nordiske solidaritets troværdighed, noget jeg skal vende tilbage til. I denne forbindelse, hvor vi drøfter metode, vil jeg nøjes med at fremhæve én ting, som er tydeligst i den nordiske sammenhæng, det forhold, at Munch ikke offentligt kunne forklare alle trækkene i sin sikkerhedspolitik uden at svække den. Han kunne ikke i Folkeforbundspolitikken direkte referere til Tyskland uden at svække »ligge død«-politikken. Han kunne ikke forklare sin modstand mod nordiske forsvarsforhandlinger med en henvisning til, at de ville blive resultatløse og dermed svække det indtryk af nordisk solidaritet, han ville skabe. Han var alene, måske helt alene med Danmarks sikkerhedsproblem, afskåret fra at sige det, som Rothstein skriver om de europæiske småstater i 30'erne:

»Small Powers found themselves without a single viable policy choice« (»Alliances and Small Powers«, s. 234), hvis han ikke skulle spille sig de få, usle kort af hænde, han havde.

Han antyder vel i øvrigt selv dette dilemma i det citat, der anføres midt på s. 205:

... at der vil kunne være Situationer, hvor det ikke vil tjene Danmarks Interesser, at man i denne Sal faar Adgang til, før Beslutning fattes, at føre Drøftelse med Vurdering af Stormagters Motiver, med Angreb paa Stormagters Politik, Fordømmelse af den ene og den anden Stat, Vurderinger af selve det Forbund, af hvilket vi er Medlem, og i hvis Navn vi skal handle.

Selv mener forfatteren jo i øvrigt, at Munchs opfattelse af sikkerhedspolitikken var det mest originale hos ham. Han skriver s. 599:

Men på ét punkt – som var helt centralt i P. Munchs opfattelse og også er blevet genstand for meget stor opmærksomhed – afviger P. Munch fra så godt som alle teoretikere inden for faget international politik. Det er med hensyn til anvendelsen af militære midler og neutraliteten. I denne sammenligning kommer P. Munchs opfattelse således på det punkt til at indtage en særstilling, som gør den markant og original. Det er – når man sætter sagen på spidsen – det eneste særprægede og bemærkelsesværdige ved P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik.

Efter Karup Pedersens fortolkning er det originale hos Munch da dels, at han forkaster anvendelsen af militære midler til hævde af landets selvstændighed over for en overlegen fjende, dels at han giver neutralitetsbegrebet en så rummelig fortolkning, at det kan være foreneligt med i det mindste en delvis besættelse, måske mener forfatteren endda en *generel* besættelse.

Under alle omstændigheder står vi vel her ved én, ja måske ved hovedtesen i afhandlingen. »Det er«, hedder det, »når sagen sættes på spidsen – det eneste særprægede og bemærkelsesværdige ved P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik«.

Det undrer mig derfor, at forfatteren ikke i højere grad har lagt vægten på at udforske netop denne opfattelse. Der kan være grund til at se lidt nærmere på denne tese, så meget mere som den, som det tit sker for folk, når de har fundet en tese, nok er løbet lidt af med forfatteren.

For det første kunne man se på spørgsmålet om »det særprægede«. Selv var Munch jo ikke af den opfattelse, at han var original. I første bind af sine erindringer (s. 271) siger han efter at have udviklet tankerne om umuligheden af en militær løsning af det danske sikkerhedsproblem: »Den Tankegang, jeg saaledes forfægtede, var saa vist ikke en Tankegang, som jeg alene var Talsmand for. I Tale og Artikler førte Ove Rode den

frem med nogenlunde tilsvarende Betragtninger. Og mange andre gjorde ligesaa: Zahle, Slengerik, Niels Petersen, Edvard Larsen, Frederik Bajer og mange andre. Det var ikke noget mærkværdigt nyt, vi havde fundet paa«. Munch angiver da ogsaa i sin artikel »Kristian IXs tid« i »Det ny Aarhundrede«, hvor tankegangen kommer fra, hvem der er original, nemlig Monrad og Tscherning (1906, 543). Mon det derfor ikke ville være rigtigere at sige, at vi her står over for en holdning, som indgik i det radikale rollesyndrom?

Ogsaa det fleksible neutralitetsbegreb finder vi grundigt debatteret i århundredets begyndelse i diskussionen om Deuntzers udtalelser til forsvarskommissionen. Munch selv deltager i den med sin afhandling fra 1908 om »Danmarks Neutralitetspligt«, hvori han drøfter Haagerkonventionernes neutralitetsregler og konkluderer i, at der ikke er »fjerneste Antydning af en Forpligtelse til at modsætte sig med Vaaben et forsættigt Angreb . . . og end mindre til at føre en haabløs Kamp mod en overmægtig Stat« (s. 177). Men som han selv siger i Erindringerne, havde såmænd ingen anden end I. C. Christensen allerede ti år tidligere fremsat den formulering, der siden går igen, at »vi ikke kan værne vor neutralitet«, men at vi kan »konstatere den«.

Mon ikke det mest originale ved Munch – ogsaa i forhold til hans samtidige – var hans enestående evner til at holde følelser uden for sine ræsonnementer? I den forbindelse kunne man fremhæve den beundring, han flere gange udtrykker for Waldeck-Rousseau.

Men for så vidt Munch er original som teoretiker, kan det højst være i forhold til de teoretikere, forfatteren har valgt at inddrage.

Eller er det originale hos Munch efter Karup Pedersens mening, at han mente, neutralitetspolitikken ogsaa kunne fortsætte efter en totalbesættelse? Det er vel sådan man må forstå den fortolkning, man finder s. 480 af Munchs rettelser til Staunings manuskript d. 9. april, heller ikke et i samtiden offentligt tilgængeligt dokument. S. 483 hedder det, at »P. Munch mente at kunne hævde, at Danmark ogsaa efter 9. april 1940 var en neutral stat i stormagternes indbyrdes væbnede konflikt«. »En neutral stat« står der udtrykkeligt.

Side 586 henvises så i note 11 til en afhandling af ambassadør Svenningsen (»Danmarks status efter den tyske besættelsesaktion den 9. april 1940«). Men det siges mærkværdigvis ikke, hvad der står i den. Jeg må måske derfor have lov til at citere:

Ved overvejelserne den 9. april 1940 var der ikke tid til at anstille dybtgående betragtninger om de folkeretlige problemer. Disse overvejelser bevægede sig

på det politiske område, og hensigten dermed var – efter at beslutningen om kapitulation var taget – at opnå den for landet mest fordelagtige stilling *overfor okkuperingsmagten*, d.v.s. en stilling, hvorved mest muligt af vor handlefrihed *indadtil* blev bevaret. Det var derfor dr. Munch lagde så stor vægt på at undgå, at der både i vor protestnote, i statsminister Staunings tale i folketinget den 9. april og i andre tilkendegivelser blev henvist til den dansk-tyske ikke-angrebspakt eller på anden måde blev benyttet udtryk, som kunne skabe irritation hos besættelsesmagten og derved vanskeliggøre den kontakt, som det var nødvendigt at optage og opretholde mellem danske og tyske myndigheder. Midt i ulykkens stund og til trods for, at han var knuget til jorden af sit politiske nederlag, bevarede dr. Munch sit overblik over situationen og sørgede for at den forhandlingspolitik, alle kompetente instanser var enige om at optage, fik den for Danmark bedst mulige start. Tanken om at fortsætte landets neutrale status udadtil i folkerettens forstand kan ikke have været genstand for dr. Munchs sålidt som for andre regeringsmedlemmers overvejelser.

Det må jo nok i denne forbindelse huskes, at det var *tyskerne*, der først havde talt om, at de »ønskede at sikre landets neutralitet«, og at det derfor ville være en direkte udfordring at tale om neutralitetsbrud. Mon det ikke snarere var lods fisk- end neutralitetspolitikken, der fortsattes? Men jeg indrømmer, at vi her er ude på de psykologiske dybder, som forfatteren ellers har lovet at holde sig fra.

Det er jo relativt let at dokumentere, at Munch – ligesom Svenningssøn – ikke anså en fremmed besættelse af dele af territoriet for uforenelig med en fortsat neutralitetspolitik. Men hvor findes inden den 9. april nogen antydning af, at Munch skulle have anset sit neutralitetsbegreb for så rummeligt, at det var foreneligt med en generel besættelse?

Man kan dokumentere, at Munch havde gjort sig tanker om en generel besættelses muligheder og konsekvenser.

Et eksempel findes også i denne afhandling, s. 210:

... Nous ne pouvons admettre qu'un pays disparaisse en tant qu'Etat du seul fait qu'il est occupé en partie ou en totalité par une armée étrangère. alors même que l'occupation a entraîné le départ de son gouvernement.

En stat forsvinder ikke ved en totalbesættelse, selv om regeringen er gået i eksil. Det er jo Abessinien, der er tale om, og på det nordiske udenrigsministermøde følgende forår uddyber Munch nærmere i sin argumentation mod et svensk forslag om at affinde sig med den nye tingenes tilstand, hvorfor han indtager dette standpunkt: »Dette ville være et farligt Præcedens at statuere, idet et europæisk Lands Modstandskraft hurtigt kan brydes«, et argument, han i øvrigt gentager over for det udenrigspolitiske nævn.

Men heri ligger jo ikke, at *en stat* fortsat kan betragtes som neutral.

Totalbesættelsens perspektiv er ført endnu videre i forsvarsdebatten fra århundredets begyndelse, hvor Munch, som forfatteren citerer s. 423, er inde på, at *et folk* kan bestå, selv om dets stat forgår. Igen er det et perspektiv, som går tilbage til Monrad. Så vidt jeg kan se, når forfatteren dog med udgangspunkt heri igen frem til en meget vidtgående overfortolkning af kilderne – her er vi inde på historisk metode – med henblik på Munchs syn på statens og folkets eksistensproblem. Nederst på siden skriver han:

Fra denne tidligere periode i P. Munchs politiske karriere finder vi således ytringer, der viser, at for ham var Danmarks beståen som stat underordnet hensynet til de mennesker, der levede i staten Danmark . . .

Hvor står, at »Danmarks beståen som stat« var »underordnet hensynet til de mennesker, der levede i staten Danmark«?.

Han taler om »den usandsynlige Ulykke« det ville være, hvis Danmarks statslige eksistens ophører, og han ser ingen militære muligheder for at afværge denne ulykke. Men dermed er dog ikke sagt, at hensynet til statens eksistens er underordnet »de mennesker«, – selv taler han om folket – »der lever i staten«. Ikke desto mindre går forfatteren s. 583 endnu videre og skriver:

For P. Munch var en stat en gruppe af flere eller færre enkeltindivider, og denne gruppe havde ingen egeneksistens eller egenberettigelse udover hvad dens til enhver tid levende enkeltindivider i fællesskab kunne blive enige om at give den. Ingen hverken historisk tradition eller vision om fælles fremtid kunne påberåbes som værende overordnet og vigtigere end hensynet til de mennesker, der levede inden for gruppen, og hvis naturlige trang til individuel overlevelse og selvhævdelse gjorde det til en pligt for deres talsmænd og valgte repræsentanter i videst muligt omfang at sikre dem denne individuelle overlevelse.

Og s. 497 får tankegangen endnu en drejning. Her står udtrykkeligt:

Det var nemlig hans dilemma, efterhånden som han gjorde karriere i det danske politiske system, at han ikke – som i sin ungdom – åbenlyst kunne erklære, at Danmarks beståen som stat var mindre betydningsfuld end bevarelsen af danske enkeltindividers liv og daglige existens.

Kan man virkelig henvise til noget sted, hvor Munch siger, at »Danmarks beståen som stat var mindre betydningsfuld end bevarelse af danske enkeltindividers liv«? Det ville glæde hans konservative kritikere, hvis man kunne.

I det mindste kan man også – selv når man ser bort fra Munchs tidlige chauvinistiske, jeg havde nær sagt militaristiske, periode – finde en anden

tankegang end Karup Pedersens generaliserende om Munchs opfattelse af forholdet mellem stat og enkeltindivider, en tankegang, der går ud på, at Danmarks sikkerhedsproblem af geografiske grunde har en helt specifik karakter, som gør, at en militær løsning netop i Danmark er udsigtsløs, ja farlig. Når han beskæftiger sig med andre småstater som i artiklen »Danmark og de andre småstater«, der forresten ikke optræder i litteraturlisten, finder han det i en række tilfælde ganske rimeligt, at de forbereder en militær løsning, med andre ord at ofre enkeltindivider for statens eksistens. I første bind af sine erindringer (s. 268) kommer han i øvrigt i denne sammenhæng ind på Belgien – han havde jo gjort sig til noget af en ekspert i Antwerpens fæstningsanlæg – og konkluderer, at det, der var forkert i Danmark, kunne være rigtigt i Belgien, bl. a. fordi, som han skriver, »her var der virkelig Mulighed for, at den ene (militærstat) kunne komme det til Hjælp mod den anden«.

Hvis forfatteren i neutralitetsspørgsmålet gør Munch mere elastisk, tror jeg, han i forsvarsspørgsmålet gør ham mere dogmatisk, end der er dækning for i kilderne. Det samme gælder muligvis hans holdning til alliancetanken. Det hedder s. 569:

Det var for P. Munch at se den altafgørende og omfattende interesse for Danmark, der burde være ledetråden for dets deltagelse i international politik. I det omfang der bestod muligheder for at varetage denne interesse, burde den danske stat så stærkt og så langt som muligt søge at fremme den. Dette var afgørende for en række af P. Munchs øvrige synspunkter på Danmarks stilling i international politik. Deraf fulgte nemlig, at Danmark aldrig måtte bringe sig i en åbenlys énsidig afhængighed af en enkelt stormagt – slet ikke gennem en alliance.

Det kan i det mindste læses, som om alliancefriheden var et aksiom for Munch. Men var det faktisk en apriorisk holdning hos ham?

Han er jo ganske vist en tid inde på tanken om permanent neutralitet. Men i hele den periode, han optræder i den offentlige debat, forelå der vel kun én alliancemulighed, en alliance med Tyskland, og den vender han sig imod. Georg Brandes bringer ganske vist tanken om en alliance med England eller endda en status som engelsk kronland ind i debatten. Men når Munch afviser den, er det dels med henvisning til Englands udemokratiske karakter, dels til at »England aldeles ikke er i Stand til at sikre os« og dels til, at det ikke har lyst til at indgå en alliance med Danmark (Det ny Årh. 1906, s. 74). Men hvad det principielle spørgsmål om alliancepolitik angår, sker der dog ingen aksiomatisk afvisning: »Kun hvis en nøjere Undersøgelse viser, at Alliancepolitikken virkelig er den rigtigste, den klogeste, bør den vælges«, skriver Munch pragmatisk.

I 1936 stillede han sig ifølge det svenske referat af udenrigsministermødet i København ikke afvisende over for dansk deltagelse i et regionalt sikkerhedssystem for Østersøen, hvis England gik med. Nu var der her ganske vist tale om kollektiv sikkerhed, ikke om kollektivt forsvar. Man kan derfor ikke slutte ret meget. Men man kan heller ikke slutte ret meget af hans konsekvente afvisning af et nordisk forsvarsforbund. For det første anførte han, at de nordiske lande ikke effektivt kunne hjælpe hinanden – afskrækkelses-, marginalmagts- og omkostning-gevinst-synspunkter optræder jo hos Munch kun når han argumenterer for, at et for stærkt dansk forsvar kunne blive farligt. Dernæst var forsvarsforbundet ikke politisk muligt i Sverige og Norge. Det vidste han. Men hvis det blev klart demonstreret over for omverdenen ved strandede forsvarsforhandlinger, så ville den nordiske solidaritets troværdighed, som han bevidst efter eget udsagn i fortrolige forhandlinger, omend med andre ord, søgte at opbygge, bryde sammen. På Oslo-mødet i 1938 sonderer han direkte, hvilken støtte Danmark kan påregne. Så noget helt definitivt svar på Munchs holdning til alliancespørgsmålet, tror jeg ikke, man kan få.

Der er mange andre spørgsmål, jeg kunne have haft lyst til at tage op, f. eks. forholdet mellem holdningen til sikkerhedspolitikken og opfattelsen af den internationale politik.

Tiden tillader ikke en nærmere uddybning. Jeg vil derfor til sidst takke forfatteren for det store arbejde, han har gjort. Han har været igennem et udstrakt terræn og måske nok herunder trådt manganen sti vild. Men jeg tror, at hans hovedsigte er meget værdifuldt, et forsøg på at nå til en dybere forståelse af den internationale politik ved at rette opmærksomheden mod aktørerne og deres opfattelse. Jeg tror, det er en af de veje, vi må se at komme videre. For

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,
und grün des Lebens goldner Baum.

Men for en anden gangs skyld må jeg måske slutte med endnu et Goethe-citat:

In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.